

Keiss ja Laagus – kaks idealistist majandusmeest 20. sajandi alguse Tartus

Lea Leppik

Käesolev artikkel räägib kahest mehest, keda kaasaegsed tundsid aktiivsete rahvuslastena, järelpõlvedele on nad aga üsna tundmatuks jäänud. Nende kahe isikuloo kaudu loodab autor ühtlasi juhtida tähelepanu mõnele suhteliselt vähe uuritud valdkonnale Eesti ajaloos 19.–20. sajandi vahetusel. Karl Laagus on kirjutanud mälestusteraamatu¹ ning avaldanud oma mõtteid, lootusi ja hirme nii essee- kui ka luulevormis. Aleksander Keiss oli sedavõrd pragmaatik, et pole enesest kirjalikke mõtteavaldusi maha jätanud, tema üle saame otsustada tegude ja kaasaegsete arvamuste järgi. Mõlema mehe tähtpäevadeks on ajaleht Postimees avaldanud eluloolise ülevaate, Eesti entsüklopeedia või biograafilise leksikoni vääriliseks pole aga kumbagi peetud.²

Kõigepealt lühitutvustus. Aleksander Paul Keiss sündis 1865. aastal Riias ja suri 1949. a. Konguta vallas Vellavere külas. Ametilt peenmehhaanik ja optik, sai ta Tartus tuntuks kui tuline eestluse eest võitleja, kes suutis juba tsaariajal saksa ringkondade vastutöötamisest hoolimata omandada suure kinnisvara Tartu südalinnas, osales juhtivalt Liivimaa Linnade Hüpeteegiseltsi ülevõtmisel sakslastelt, oli

aktiivne Peetri koguduse eestseisuses ning jätkas eduka pankuri ja ettevõtjana ka Eesti Vabariigis.³ Karl Laagus sündis 1874. aastal Tartumaal ja suri 1954. a. New Yorgis. Ta oli õppinud Nõo õigeusu kihelkonnakoolis, kuid vanemate vaesuse tõttu jäi see lõpetamata. Sõjaväeteenistuses lõpetas ta *cum laude* kaheaastase sõjaväeükskrite kooli Taga-Kaukaasias ja naasis 1902. aastal Tartusse, kus leidis teenistust algul rahukogus ja seejärel ülikooli kantseleis. Ülikooli teenistuses oli ta kokku 34 aastat, muu hulgas Peeter Põllu lähima abilise ja majandusnõunikuna rahvusülikooli rajamise ajal, hiljem aga ülikooli majandusjuhatajana. Kutsetöö kõrvalt kirjutas ta jutte ja luuletusi.⁴

Mõlema mehe eluloos on märgitud aktiivset osalemist mitmesugustes Tartu kultuuri- ja majandusorganisatsioonides.

19. sajandi lõpu – 20. sajandi alguse Tartu oli ühelt poolt äärmiselt multikultuurne,⁵ teisalt aga eestlaste rahvusliku liikumise keskus, kust rahvuslik mõte sai uue hingamise (nn. Tartu renessanss); ühelt poolt suhteliselt konservatiivne linnamajanduse tehniliste uuenduste rakendamisel,⁶ teisalt aga siiski innovaatiline arvuka elukutseliste haldustöötajate kihi

¹ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus. Memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932. Tartu, 1932.

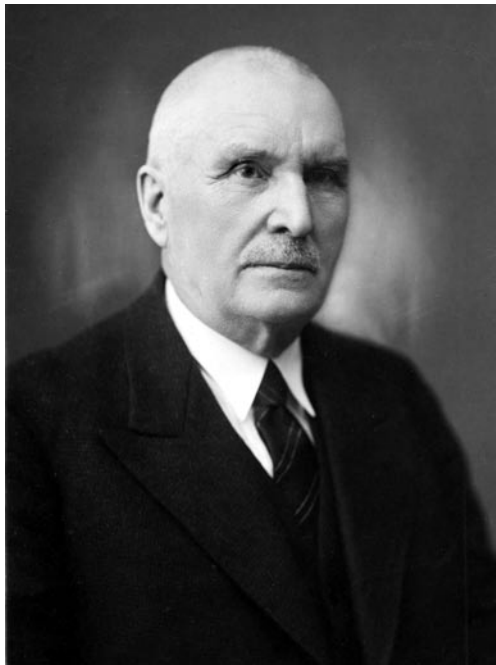
² K. Laaguse nimi on siiski mahtunud leksikoni: Tuhat Tartlast läbi aegade. Koost. L. Ainsoo, U. Ainsoo. Tartu, 2003, lk. 207.

³ Tervitus 75. juubeliks. Postimees 27. jaanuar 1940. EAA, f. 2111, n. 1, s. 7838, l. 1, 2.

⁴ K. Laagus lahkub Tartu ülikooli teenistusest, kus ta 34 a. on pidevalt töötanud, ja läheb pensionile. – Postimees 18. märts 1936.

⁵ Tartu multikultuursusest pikemalt: L. Leppik. Multicultural Urban Space and Tartu University. – Baltic World as a Multicultural Space. Ed. M. Lehti. The Baltic Sea Region: Northern Dimensions – European Perspectives. 4. Series Editor Bernd Henningsen, lk. 131–153.

⁶ Vt. L. Leppik. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, tabel 8, lk. 86, millest ilmneb, et Tartu jäi naabruskonna linnadest peaaegu kõigi tol ajal moodsate tehniliste uuenduste rakendamisel maha.

Aleksander Keiss (EAA, f. 2110, n. 1, s. 143).

väljakujunemise tõttu.⁷ Tartu areng 20. sajandi kahel esimesel aastakümnel oli äärmiselt kiire, eesti-saksa positsioonisõjas hakkasid eestlased just sel ajal saavutama olulisi võite, ehkki linnavalitsus jäi tsaariaja lõpuni saksa seltskonna kontrolli alla, seda ennekõike nende suurema poliitilise kogemuse tõttu.

Aleksander Keiss – pankurist kirikumees

Keissi tegevusest Riias andmeid pole, aga Tartus pidi ta olema hiljemalt 1893. aastast, sest siis on ta Peetri kirikus abiellunud Pauline Rästasega. Hiljemalt 1895. aastast asus ta tööle Tartu ülikooli kirurgiliste instrumentide meistrina ja oli selles ametis vähemalt 1909. aastani.

Aadressraamatu andmeil oli tal Tartus oma peenmehhaanika- ja optikatöökoda,

mis küll vahepeal on tema abikaasa Pauline Keissi nimel olnud. Ilmselt teenindaski ülikooli tema eratöökoda. Pole teada, miks just eestlane Keiss need eritellimused sai, kui vahepeal polnud ülikoolil tükk aega kirurgiliste instrumentide meistrit olnud. Tõenäoliselt sel ajal tutvus Keiss Tartu ülikooli arstiteaduskonna assistendi Heinrich/Henrik Koppeliga, kellega nad hiljem tegutsesid koos Tartu Peetri koguduse eestseisuses ja Liivimaa Linnade Hüpoteegiseltsis.

Esimene organisatsioon Tartus, mille liikmete seast me Keissi nime leiame, on 1899. aastal asutatud Tartu metallitöömeistrite tsunft. Keiss astus liikmeks 1900. aastal.⁸ Seltsi kuulus ka kellassepp Eduard Kivastik (tema õpipoiss oli muide 1902. aastast Peter Tillemann,⁹ kelle tehtud on tuntud kell Tartu ülikooli peahoones, ja 1930. aastal oli Tillemanni kellaäri samal aadressil, kus 1909. aastal oli elanud Kivastik), kellega koos Keiss on hiljem osalenud mitmes eestlaste majanduslikus ettevõtmises. 1909. aasta aadressraamatu andmeil elas Keiss Tartus Promenaadi 9, Kivastik aga Promenaadi 11,¹⁰ seega olid nad naabrid. Arhiivimaterjal on liiga napp, et otsustada selle ja teiste sarnaste tsunftide, mis tekkisid pärast tsunftisunduse kaotamist Balti kubermangude linnades (1866), tegeliku tähenduse üle. Igal juhul räägib nende tekkimine vanade kogukondlik-korporatiivsete struktuuride elujõulisusest, kas või mentaalse eeskujuna.

Esimene Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisus

Keiss osales algusest peale Tartu rahvuslastele olulise rahandusasutuse, Esimese Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisuse sünniloos. Selle initsiaator oli Jaan Tõnisson, kelle sihiks oli rahvuse majanduslike aluste loomine keskkihite kindlustava majandusliku ühistegevusega.¹¹

⁷ V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 1999, lk. 250.

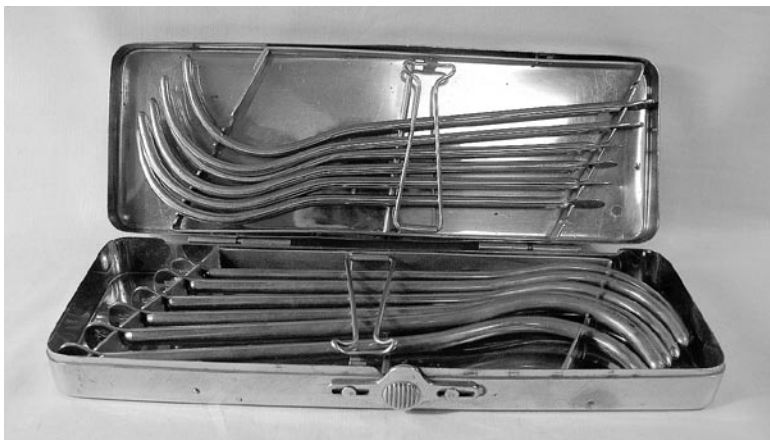
⁸ EAA, f. 1820, n. 1, s. 1, l. 6. (6. veebruaril 1900 vastu võetud uute liikmete seas)

⁹ EAA, f. 1820, n. 1, s. 2, l. 2p.

¹⁰ Livländische Adressbücher 1909.

¹¹ E. Jansen. Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest. – Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004, lk. 122.

Aleksander Keissi
töökojas valmistatud
haavalaiendajate
komplekt
(TÜAM, foto: T. Pung).

Tõnissoni hindamisel on rohkem kõlama jäänud aateline pool. Levinud Eesti ajaloo ülevaatest võime lugeda koguni, et “J. Tõnissoni tegevuse sotsiaalseks baasiks oli Lõuna-Eesti jõukam talurahvas ja linnakodanlus. Kuna need kihid tööstuse ja kaubandusega ei tegelnud, siis ei olnud ka “Postimehe” programmis nendel tegevusaladel olulist kohta. Tõnisson jäi eeskätt rahvuslikuks aatepoliitikuks.”¹² Venestusaega puudutavas dokumentide kogumikus on ära toodud Postimehe programm aastast 1902, milles küll võrdsest rõhutatud eesti rahva vaimset ja varalist edu.¹³ Just neis ülalmainitud keskkihtides – jõukama talurahva ja linnakodanluse seas – idanes ühistegevuse mõte. Et ühistegevus oli Tõnissonile

oluline, näitab seegi, et ta hiljem pidas Tartu ülikoolis loenguid ühistegevuse ajaloost ja üldistest põhimõtetest,¹⁴ olles rahvusülikooli esimene ja viimane ühistegevuse professor aastail 1935–1939. Rahvusliku liikumise käsitlustes on majanduslike ettevõtmistega seoses tavaliselt juttu vaid kaubalaevastsist Linda,¹⁵ mis aga leidis teatavasti kuulsusetu lõpu. Kas see või miski muu on sundinud järgmistest majandusliku ühistegevuse akt-sioonidest enamasti mööda vaatama. Ka kogumik seltsiliikumisest Eestis ei vaatle linlaste majanduslikku ühistegevust.¹⁶

Sõdade vahel nähti just I Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisuse asutamises tõhusama ühistegevuse liikumise algust.¹⁷ Kui ühisus Tartus 1927.

¹² J. Selirand, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Olion, Tallinn, 1996, lk. 305.

¹³ Postimehe programm 1902. – Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koostanud T. Karjahärm. Tallinn, 1997, lk. 150–152.

¹⁴ Säilinud on paljundatud loengukonspektid: Ühistegevuse üldkursus. Kokkuvõte prof. Jaan Tõnissoni loengutest. Ak. Kooperatiivi paljundus, 1936. I osa: Ühistegevuse ajalugu; II osa: Ühistegevuse teooria ja ühistegelik käitumismajandusõpetus (kirjatööde paljundusbüroo “Velox”. Tartu, 1936).

¹⁵ Vt. nt.: Rahvusliku liikumise geograafiast ja kaubalaevastsist “Linda” liikmeskonnast. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Koost. A. Andresen. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Ajalookirjanduse sihtasutus “Kleio”. Tartu, 2001, lk. 341–352.

¹⁶ Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvuriigini. Artiklite kogumik. Toimetajad E. Jansen, J. Arukaevu. Tartu, Tallinn, 1995.

¹⁷ Vt. ülevaateraamat: Ühistegevus Eestis 1902–1927. Toim. A. Kask, A. Simm, A. Tammann. Eesti ühistegelise liidu kirjastus, Tallinn, 1927. Krediidühistutele pühendasid suurt tähelepanu ka Artur Ekbaum ja Karl Inno: Ühistegevus Eestis. – Ühistegevuse kirjavara. Toronto Eesti ühispanga väljaanne. 1960, lk. 9–28. Tartu Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisuse asutamist kui Eesti ühistegeliku liikumise alguspunkti mainitakse ka uuemas lühülevaates ühistegevusest Eestis, kuid siin torkab silma keskendumine põllumajanduslikule ühistegevusele. Vt.: J. Leetsar. Ühistegevuse areng ja perioodid Eestis. Konspektiivne ülevaade. II vihik. Eesti Ühistegelise Liit, Tallinn, 2002, lk. 23. 1936. a. loodi ühistegevuskoda: Ühistegevuskoja valimisõiguslike kooperatiivühingute ja -liitude nimekiri. Koja I koosseisu valimistel 1936. aastal. Lisa: ühistegevuskoja seadus ja valimiste juhatuskiri. Ühistegevuskoja Elluviimise komitee väljaanne. Tallinn, 1936.

aastal oma 25. aastapäeva tähistas, avaldati sel puhul kogumik, milles rahaasutuse tähtsust ja tähendust igast küljest vaagiti. Jaan Tõnison kirjeldas, kuidas toona võttis rahvuslik konfrontatsioon järjest enam maad ja saksa laenuasutused, mis vanade gildide baasil olid tekkinud (esimene selline 1869. a. Viljandis), lihtsalt ei andnud eestlastele krediiti.¹⁸ Omas ajastus väljendas seda kiri M. Rotschildilt Tallinnast Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisusele Tartus: "... Siin Tallinnas on kõik rahamehed sakslased, või ehk järeletehtud sakslased, ja niisokesed isikud enam eestlastele toetust ei anna, sest Eesti ajalehed on nende kahe rahvuse vahele lõhe sünnitanud; sakslased või saksastatud rahamehed toetavad ennemalt kasvõi juuti aga eestlane ei või midagi loota, ja et mina viimase rahvuse liige olen, siis loodan ainouksi Eesti rahva või asutuse abi peale..."¹⁹

Kui lugeda esimesel-teisel tegevusaastal ühisusele saadetud järelepärimisi põhikirja ja laenu saamise tingimuste kohta, siis tekitab juba ainuüksi nende geograafiline ulatus aukartust – lisaks lähedasele Liivimaale sooviti ühingu liikmeks astuda ka mitmelt poolt Eestimaa kubermangust ja Venemaa avarustest. 9. septembril 1902 kirjutas näiteks metsnik K. Krass Tambovi kubermangust Pitškirjajevost:

"Austatud herra!

Postimehest olen tihti lugenud Eesti hoiu ühisuse üle, kuid kunagi ei ole sellest midagi täielikumalt ilmunud, palun Teid austatud Herra nii lahke olla ja minule sellest lähemalt seletust anda, sest et minul on soov ka ühte veikest summat nimetatud kassasse anda. Esialgu paneks ma umbes 1000 rubla. Palun vabandada, et teid tülitän. Aupaklikult K. Krass."²⁰

30. oktoobril 1903 on laenuaotluse teele pannud Bolše-Peštšanovo ehk Suure-Liiva võitööstuse juhataja Alexander Mälberg Siberist.

Esimesele laenu-hoiuühisusele järgnesid kiiresti teised. Kahjuks ei ole meil väga põhjalikult uuritud krahv Sergei Witte (1849–1915) poolt läbi viidud majandus- ja rahandusreformide mõju Eesti alale. Igal juhul räägib niivõrd paljude uute rahandus-asutuste teke liikvel oleva vaba raha hulga olulisest suurenemisest²¹ ja ühtlasi ilmselt ka mentaliteedimuutusest – raha tuli panna tegema uut raha. Venestussurve suunas eestlaste aktiivsuse majanduslikku sfääri, "kuna seal kõige võimalikum tegutseda oli. Ühes sellega võrsus ka arusaamine, et majandusline alus hädatarvilik on ning tugevam jõud võitluses rahvusliste ideede eest. Majandusline põhi võimaldab haridust. See alus peab aga olema iseseisev, vaba võõrastest mõjupüüetest."²²

Just Tartus kutsuti ellu esimesed Eesti majanduslikud ettevõtted, mitte Tallinnas, kus majandus oli lipukirjaks seatud.²³ Nii ei olnud ka I Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisus ainult rahandusasutus. Selle kultuurimõju oli vägagi arvestatav – just siit said laenu ja toetust Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastekool, ehitatav Vanemuise teatrimaja, Vahi põllutöökooli talu jne. Sisuliselt täitis see ühistegelik asutus eesti seltskonna jaoks 1907–1915 kultuurkapitali funktsiooni.²⁴ Rahandusasutuse esmane mõte oli loomulikult oma hoiuste pealt teenida, kuid kohati olid ühisuse liikmed vabatahtlikult nõus piirduma väiksema kasumiprotsendiga, kui põhikiri lubas (6 asemel 5 või 4 või isegi 3% – seda viimast küll sõjaolukorras, kui toetati Punast

¹⁸ Eesti Laenu ja Hoiu Ühisus 1902–1927. Esimene Eesti ühispank. Eesti Laenu ja Hoiu Ühisuse Kirjastus, Tartu, 1927, lk. 5.

¹⁹ M. Rotschild Tallinnast 24. juunil 1903 Herra E. Aulele Tartus (toimiku lehed nummerdamata). EAA, f. 2548, n. 1, s. 870.

²⁰ K. Krassi kiri 9. septembrist 1902 (toimiku lehed nummerdamata). EAA, f. 2548, n. 1, s. 870.

²¹ Põgus ülevaade aastate 1900–1914 majandusbuumist on olemas artiklis: A. Kõõrna. Industrial Development and Banking in Estonia before World War I (1900–1914). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 5. 1990. The Baltic Countries 1900–1914, lk. 263–274.

²² Eesti Laenu ja Hoiu Ühisus 1902–1927, lk. 23.

²³ Samas, lk. 57.

²⁴ Samas, lk. 76.

Risti ja sõjameeste perekondi).²⁵ Väiksemaid toetusi anti Eesti Rahva Muuseumile, Tartu Lasteaiale, Eesti Kirjanduse Seltsile, Tartu Rahvaraamatukogu Seltsile, Bergmani Abiraha Fondi jm.²⁶ Toetust ei saanud siiski mitte ainult eesti seltskond – professor Rostovtsevi eraülikooli hooned tollasele Savi tänavale kerkisid samuti peamiselt Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisuse krediidiga.²⁷ Sel rahandusasutusel, mis võimaldas käenduse vastu väike-laene, oli oma osa selleski, et järjest rohkem eesti soost üliõpilasi otsustas jääda õppima Tartusse, samas kui 19. sajandi lõpul oli eelistatud Peterburi kõrgkoole just sel põhjusel, et suurlinn pakkus paremaid võimalusi ära-elamiseks.

I Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisus pakkus ruume rahvuslikeks kokkusaamisteks ja sellega olid seotud eri aegadel lühemalt või pikemalt pea kõik Tartu aktiivse eestlaskonna liikmed, sh. ka käesoleva loo teine kanglane Karl Laagus. Temalt saame ühtlasi teada, et “esimene eesti laenu ja hoiu ühisus kasvas esimese kümne aastaga Venemaa suurimaks ühistegelikuks rahaasutiseks, ja sai selle eest 1913. aastal Kiievis olnud ühistegevuse näitusel I auhinna, kuldauraha (liikmeid 7142).”²⁸

Liivimaa Linnade Hüpoteegiselts

Kaasaegsete mälestuste kohaselt osales Aleksander Keiss juhtivalt ka Liivimaa Linnade Hüpoteegiseltsi ülevõtmisel sakslastelt 1903.–1904. aastal, mida on peetud eesti rahvuslaste üheks suurimaks majanduslikuks võiduks. Säilinud dokumentidest on küll raske Keissi juhtivat osalust selles ürituses välja lugeda – teda pole ei juhtkonna ega revisjonikomisjoni nimekirjas, kui eestlastest majaomanikud oma arvulise ülekaaluga volinike kogus tõe-

poolest sakslastest juhtkonnaliikmed tagasi astuma sundisid. Alles 1907. aastast leiame Keissi revisjonikomisjonist – sel aastal ostis ta sellesama hüpoteeqipanga laenu abil endale maja Promenaadi tänavale. On muidugi võimalik, et dokumentides jäävad varjule mingid telgitagused, mis omas ajas olid tähtsad. Nii või teisiti oli tegemist Tartu eestlaskonna jõulise sissemurdmisega finantssfääri. Nagu juba mainitud, oli Keiss tuttav E. Kivastiku ja Henrik Koppeliga, kes olid samuti hüpoteegiseltsi ülevõtjate seas. Just Koppelist sai uue juhatuse esimene esimees (oli ametis 12. märtsist 1904 kuni 28. augustini 1920, juhatuse liige 7. aprillist 1934 kuni juulini 1940,²⁹ mil pank natsionaliseeriti³⁰).

Miks just Liivimaa Linnade Hüpoteegiseltsi ülevõtmist eesti rahvuslaste suureks majanduslikuks võiduks peeti, vajab ehk seletust. Asutus oli rajatud 1884. aastal Saksa-maa sarnaste seltside eeskujul ja selle tegevuspiirkond oli terve Liivimaa kubermang, välja arvatud Riia linn, kus oli oma sarnane selts. Seltsi liikmeks võisid saada linnade kinnisvaraomanikud ja see andis laene pantlehtede peale, s. t. kinnisvara tagatisel. Rahad, mis siin liikusid, olid oluliselt suuremad kui ühistegelikes laenuasutustes. Kui eestlastest majaomanikud olid panga volinike valimisel 1903. aastal ülekaalu saavutanud ja osa valitud juhatusest seepeale tagasi astus, järgnes ühe sammuna saksa ringkondade boikott ja oma raha pangast välja viimine ning teise sammuna kaevati riigikontrollile, et eestlased lasevad tugeva rahaasutuse põhja. Kohale saadetud kontrollkomisjon aga tunnistas 1904. a. panga asjajamise korras olevaks ja rahalise seisu rahuldavaks. Enne Esimest maailmasõda hakkasid ka saksa ringkonnad jälle hüpoteeqipanga pantlehti nõudma, sest need olid end õigustanud tulusa rahapaaigutusena. Niisiis tuli võit valuga, ja oli seda

²⁵ Samas, lk. 77.

²⁶ Samas, lk. 76–79.

²⁷ Samas, lk. 84.

²⁸ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 168.

²⁹ Kuupäevad Henrik Koppelist 1935. a. tehtud foto pöördel. EAA, f. 2110, n. 1. s. 144.

³⁰ EAA, f. 2110, n. 1, s. 82. Eesti Hüpoteeqipanga Natsionaliseerimise komitee koosolekute protokoll-raamat. 5. august 1940–2. juuni 1941, l. 2.

magusam. 1934. aastal ilmunud Eesti Hüpoteevipanga tegevusülevaates kirjutati: "Kui 1904. a. eesti rahvuslased panga valitsemises enamuse said, siis ei taotletud enamust mitte seepärast, et saksa rahvusest mehi kui sakslasi oleks tahetud panga tegevusest eemale tõrjuda, ei, vaid enamuse saadi loomulikult selle tõttu, et panga liikmed oma suures enamuses eesti soost majaomanikud olid ja nende keskel oli ka küllaldaselt mehi, kes panga asju sama hästi kui sakslasedki oskasid juhtida ..."³¹

Tänased ettekujutused kipuvad kalduma pigem sinnapoole, et eestlased ei osanud ise majandusasju juhtida, ehkki võisid hädaga kiiresti õppida.³² Seda seisukohta võiks ettevaatlikult revideerida – liiga palju eestimeel-seid raamatupidajaid sel ajal kindlasti ei olnud, kuid kriitiliselt vajalik hulk oli olemas, muidu poleks olnud üldse võimalikud kõik sellised suurettevõtmised nagu Vanemuise teatrimaja ehitamine või uhkete uute koolimajade rajamine. Hüpoteevipanga ellujäämine näitab aga, et eesti seltskond tuli toime ka keerukama olukorraga – vee peal suudeti hoida suur laenuasutus saksa seltskonna teadliku vastutegutsemise olukorras. Hüpoteegiseltsi juhatuse koosseis 1904. aastal peegeldab päris hästi saada olnud rahvuslikke jõude: esimees arst H. Koppel, juhatuse liikmed jurist K. Parts, ärimees ja majaomanik Eduard Kivastik, teatridirektor K. Menning. Ametnikud: Oskar Virkhaus, Jaan Jõgever, August Kitzberg, A. Kruusberg.³³ Liivimaa Linnade Hüpoteegiselts jätkas Eesti Hüpoteevipanga nime all tegevust ka Eesti Vabariigis. Aleksander Keiss aga kuulus nii hüpoteevipanga kui Kaubapanga juhatusse kuni pankade nationaliseerimiseni 1940. aastal, pärast aga elas tagasi tõmbunult tütre juures Vellaveres.

Peetri kogudus

Oluline rahvuslik organisatsioon, kus Keiss lisaks pangandusele tegutses, oli Tartu Peetri kogudus. Kasvavates linnades oli kõikjal vaja kogudusi juurde luua, nende puhul oli lihtsam vanadest kammitsevatest reeglitest mööda minna. Nii võib näiteks Tartu Peetri koguduse rajamist 1870. aastal, vahetult pärast eestlaste esimest laulupidu ja oma kiriku ehitamist, mis teostus suuresti annetuste toel (valmis 1884), pidada selgelt üheks rahvusliku liikumise ilminguks. Kogudus oli moodustatud esialgu Jaani kiriku abikogudusena. Esimeseks pastoriiks sai end julgelt eestlaseks pidav mees Wilhelm Eisenschmidt (1839–1922). Tähelepanuväärne on see, et kogudus sisuliselt ositis ta välja – õpingute ajal saadud stipendium kohustas teenistusse astuma Lõuna-Venemaal või Siberis, mistõttu erinevatesse Venemaa paikadesse siirdus suur osa eesti soost haritlaste esimesest põlvkonnast. See puudutas peamiselt vaimulikke ja meedikuid, sest neil aladel pakuti Tartu ülikoolis kõige rohkem riiklikke stipendiume.³⁴

Sajandivahetusel läks Peetri koguduse asjaajamine otsustavalt eestlaste kätte. Oma põhikirja nõue esitati juba 1901. a., kinnitus saabus aga alles 1909. a. Selleks ajaks oli eestlastest juhtkond tegutsenud juba kümme aastat. Ka religioosse sfääri hõivamist võib pidada väärtuseks omaette – 19. sajandi inimesed ei olnud reeglina ateistid. Veelgi suurema tähtsuse omandas aga eestimeelne kirik selle tõttu, et algharidus oli endiselt seotud kirikutega. Veel 1897. a. rahvaloenduse ajal kurdeti, et Tartus on küll palju koole, kuid vähe alghariduse omandamise võimalusi. Uus eestseisus moodustas Henrik Koppeli initsiatiivil 1903. aastal kooliko-

³¹ Eesti Hüpoteevipank 1884–1934. Eesti Hüpoteevipanga kirjastus Tartus, 1935, lk. 3–4, lk. 5 loeme, et krunt panga hoone tarvis omandati A. Keissi vahendusel Promenaadi tänavale.

³² Vt. nt. K. Kalling. Rektor Henrik Koppel. Ptk. Majanduslik rahvuslus, lk. 56–61.

³³ Koppelist kui selle asutuse juhatajast on spetsiaalselt kirjutatud vist ainult omaaegne ametnik ja kaastööline A. Kruusberg. Prof. dr. Med. H. Koppel. Liivimaa Linna-Hüpoteegi Seltsi juhatuse esimehena. – Eesti Kirjandus 1924, lk. 62–64. Temale viitab ka Ken Kalling oma monograafias Koppelist.

³⁴ Riiklike stipendiumide saajate sotsiaalse päritolu ja edasise saatuse uurimine seisab veel ees. Sirje Tamuli hiljuti ilmunud doktoritöö käsitleb erastipendiume. Vt.: S. Tamul. Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu ülikoolis 1802–1918. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. 14. Tartu, 2007.

misjoni (liikmed Koppel, Kivastik, Keiss) ja avas Peetri kiriku juures 1906. a. emakeelsete erakoolide avamise luba kasutades eestikeelse algkooli, mis peagi sai linna suuri maks. Oma koolimaja valmis insener Georg Hellati projekti järgi 1910. aastal. Kuni 1918. aastani õppis koolis 660 poeg- ja 1093 tütarlast. Kool püüdis oma kasvandikesse süstida ka rahvuslikku meelsust. 17. mail 1917 tehti näiteks rongkäik Vasula metsa rahvusvärviliste lipukestega.³⁵

Peetri koguduse eestseisusega jäi Keiss samuti seotuks 1940. aastani, täites mitmesuguseid ülesandeid.

Karl Laagus, kirjamehest bürokraat

Laagus esindab neid eestlasi, kellele kroonuteenistus pakkus selliseid hariduslikke võimalusi, milliseid kodu vaesus ei lubanud, ja Laagus oskas seda ka ära kasutada. Pärast velskrikooli lõpetamist tegutses ta suure garnisoni ühendatud hospitali apteegi juhatajana Kagõsmani alevikus Ararati mäe läheduses. Alevikus ei olnud veel eraapteeki ja garnisoni ohvitserkond oli hospitali apteegi juurde asutanud ühistegelikel alustel toimiva eraapteegi, kus arstirohte ja kosmeetikatarbeid müüdi ka eraisikutele. Ruum oli üks, kapid eraldi ja Laagus juhatas mõlemaid. Selles ametis tutvus ta esmakordselt ka ühistegevusega.³⁶

1901. a. sai teenistusaeg läbi, Laagus pöördus tagasi koju, kuigi erilist väljavaadet Tartus tööd ja leiba leida ei olnud. Ta leidis küll rakendust rahukogu juures, kuid teenistus oli väga vilets. Pärast 3–4 kuud asjata otsimist, mille vältel ta venna abil elus püsis, tuli juba mõte minna Peterburi, kus pidi õnnemaa olema,³⁷ kuid siis õnnestus tal – ilmselt tänu korralikule vene keele oskusele – septembris 1902 pääseda kantseleiametnikuna ülikooli teenistusse.

Karl Laagus (TÜR).

Toonast rahvussituatsiooni ülikooli kantseleis kirjeldas Laagus nii: “Asjaajamine kantseleides pidi toimuma muidugi vene keeles. Sekretäre oli kolm, üks sakslane, üks saksastunud eestlane [Gustav Treffner, Hugo Treffneri vend – autori märkus] ja üks venelane. Ametnikud olid kõik saksastunud eestlased. Need aga olid saksluses, nagu see kadakatel viisiks, alati paavstlikumad kui paavst ise. Mina ei osanud tookord vajalikul määral saksa keelt, teised jälle, vene keelt. Siis hakkasime eesti keeles mõtteid vahetama.”³⁸ Raske oleks kujukamalt esile tuua venestuse kultuurimõju eestlastele.

Treffneri kohta kirjutas Laagus, et ühelt poolt ei tahtnud too erinevalt teistest kuigivõrd eesti keelt kasutada (nõukogu sekretärina valdas ta korralikult nii saksa kui vene keelt), samas aga oli tõsiselt puudutatud, kui

³⁵ Tartu Peetri kirik 1869–1884–1934, lk. 27.

³⁶ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 112–113.

³⁷ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 114.

³⁸ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 90.

Eesti vanim noorpoet (EAA, f. 2111, n. 1, s. 8493).

Eesti Kirjameeste Selts oli mingis tekstis tõlgitud "Obštšestvo gramotnyh ljudei" (kirjaskajate selts). Laaguse hinnangul polnud Treffner eesti asja veel koguni unustanud, tal näis selle vastu teataval määral huvi ja soojust olevat.³⁹ Mis ei peaks ju imeks panna olema, kui mõelda, et vennad Treffne-

rid olid sündinud taluperes, mängisid omal ajal Vanemuise seltsi etendustes, et nende kodust sai alguse tulevane Eesti Üliõpilaste Selts⁴⁰ jne.

Laaguse ülesanne üliõpilasasjade sekretariaadis oli algul isikliku koosseisu koostamine ja trükki toimetamine. Vajadusel suutis ta asendada pearaamatupidajat, kuid ülikooli rentmeistri kohta tal saada ei õnnestunud – eelistati venelast. 1916. aastal kutsuti Laagus asutatava Permi ülikooli raamatupidajaks ja laekuriks – seal jäeti valimistel jälle kohalikud venelased kõrvale. Kui Laagus juba ametis oli, sai ta kutse tulla Tartusse tagasi laekuri kohale ja pääses sel viisil veidi enne revolutsiooni puhkemist Permist tulema.⁴¹

Ülalkirjeldatud ametisemääramiste taga nägi Laagus selgelt panslavistide programmi: "...võimalikult kõik haritud eestlased kodumaalt välja Vene sisekubermangudesse meelitada, kus neist lugu peeti ja ... kus nad venelannadega – naised jälle venelastega – abiellusid ning venestusid." Selle nähtuse kahjulikkust nägi Laagus ennekõike selles, et: "Eestlaste rahvuslik iseteadvus on veel praegugi nii nõrk, et segaabeludes ilmtingimata teine pool eestlast mõjutab ja lapsed kindlasti venestuvad või saksastuvad või ei tea isegi, mis nad on või olema peavad."⁴² Samas – ta ise ega teised temasugused ei jätanud pakutud võimalusi vastu võtmata. Õigluse huvides peab siinkohal meenutama 40 000 optanti, kes Eesti iseseisvudes tegid valiku kodumaale naasmise kasuks.

1917. a. sündmusi kirjeldades märgib Laagus muu hulgas, et ka ülikoolis hakati looma mingit osa Eestist. Nimelt eesti ametnike ühingut, mis pidi pakkuma vastukaalu ülikoolis juba tegevust alustanud ja Peterburi keskusega seotud vene ametnike ühingule. Ühingu tegevusest pole kuigipal-

³⁹ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 91.

⁴⁰ J. Köpp. Eesti üliõpilaste seltsi ajalugu. I. 1870–1905. EÜSi kirjastus, Uppsala, 1953, lk. 14.

⁴¹ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 102, 107. Niisiis tegutses Laagus Permisse umbes aasta ja ülejäänud aja Tartus, mitte nagu on kirjas uusimas TÜ ajaloos, et ta oli pikemat aega Permi ülikoolis. Vrd.: Universitas Tartuenssis. Tartu ülikooli kirjastus, Tartu, 2007, lk. 285.

⁴² K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 102–105.

ju materjali säilinud ja seetõttu pole sellest ka eriti räägitud, kuid see ei vähenda fakti tähelepanuväärsust, et eesti soost ametnikud tahtsid 1917. aastal koonduda nii ameti kui rahvustunnuse alusel. Mõtte algatajaks oli Eduard Meltsar,⁴³ põhikirja kirjutasid Meltsar, Laagus ja ülikooli arveametnik Johan Kangus.⁴⁴

Landesuniversitet’i laekuri kohta Laagus vastu ei võtnud, kuid pärast Saksa okupatsiooni lõppu sai temast Peeter Põllu kutset ülikooli ülevõtmise komisjoni liige ja 4. detsembrist 1918 majandusnõunik, 1919. a. nimetati ta ülikooli valitsuse sekretäriks.⁴⁵ Sisuliselt oli Laagus kuraatori parem käsi rahvusülikooli rajamise ajal.

Tema enese unistus kõrgharidusest jäi küll teoks tegemata, kuid ta oskas oma saatusega leppida: “... ja iga mehhanism vajab ju liikumiseks ka sääraseid väikesi vindikesi, mille olemasolu keegi ei märkagi. Ja selliseks vindikeseks olen ma enne Jurjevi ja pärast Tartu eesti ülikoolis olnud, püüdnud olla, et mehhanism vajalikult töötada saaks...”⁴⁶

Väljaspool kutsetööd tegutses Laagus juhtivatel kohtadel paljudes Tartu kultuuri- ja majandusorganisatsioonides: eeslinnade korraldamise ja majaomanike seltsides, I Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisuses, “Noor-Eesti” kirjastuses.⁴⁷

Eeslinnade korraldamine

Meeleolu 20. sajandi alguse Tartus kirjeldas Laagus kevadisena: linnaehitus, kool, teater, ühistegevus, hoogne seltsielu. Karlova ja Tähtvere eeslinnad arenesid ühistegevuse toel, sest linnavalitsus ignoreeris neid.⁴⁸

Eeslinnade ümber toimuv oli ühtaegu poliitiline ja majanduslik võitlus. Edgar Kant tõi Körberi tabelitele toetudes välja, et juba 1897. a. rahvaloenduse ajaks oli kesklinnast eemalduvates linnaosades 66–89% kinnisvarast eestlaste käes, linnasüdames ja Aia tänava ümbruses aga vaid 13–29%.⁴⁹ Eeslinnade ühendamine linnaga andnuks linnavolikogu valimistel kindla häälteenamuse eestlastele, mida sakslased ei tahtnud lubada. Seepärast takistati igati eeslinnade liitmist linnaga ja püüti samal ajal kesklinna sakslastele kuuluvaid maju jagada, et sel viisil linnavolikogu valimistel enesele rohkem hääli saada. Kuni aga eeslinnad linna külge ei kuulunud, polnud linnavalitsusel ka asja nende heakorra või muude probleemide lahendamisega. Nii sunniti eeslinnade valdavalt eestlastest asukaid õppima oma probleeme ise ühistegevuse abil lahendama.

Nagu Laagus väitis, oli tegu ühe huvitavama peatükiga eestlaste majanduslikus võitluses sakslastega, mis aga ikka veel ootab täielikku ning üldist valgustamist. 2005. a. ilmunud koguteoses “Tartu” on linnasiirdele pühendatud küll eraldi peatükk, kus on mainitud ka Karlova alevit (mis tekkis sel teel, et Karlova mõis hakkas 99 aastaks maad rentima, kujunes nn. Pilpaküla, kus esinduslikumad hooned olid vaid Tähe tänava ääres) ja Viljandi ehk praeguse J. Tõnissoni ja Savi tee ehk nüüdse Näituse tänava vahele tekkinud asustust – siin olid esinduslikumad, kindlasti Rostovtsevi eraülikooli hooned, ning Tähtvere mõisa ja Veeriku talu maadele tekkinud väikest Veeriku alevit. Kuid eeslinnadega seonduva rahvuspoliitilise võitluse tagamaadest juttu ei ole. Karlova alev liideti linnaga 1916. aastal ning Ropka, Tähtvere ja Raadi piirkonnad alles 1923. aastal.⁵⁰

⁴³ Eduard Meltsar töötas Tartu ülikoolis eksekuutori abina ja sai 1919. a. eesti ülikooli esimeseks eksekuutoriks. Vt.: L. Leppik. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918, lk. 186.

⁴⁴ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 147.

⁴⁵ Aruanne Tartu ülikooli üle Haridusministeeriumile 30. detsembrist 1918. EAA, f. 2100, n. 6, s. 275, l. 19.

⁴⁶ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 119.

⁴⁷ Postimees, 18. märts 1936.

⁴⁸ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 156–158.

⁴⁹ Tartu. Tartu Linnauurimise toimkonna väljaanne, 1927, lk. 378.

⁵⁰ A. Marksoo. Linnasiire. – Tartu. Ilmamaa, Tartu, 2005, lk. 139 – plaan, lk. 144 (kogu ptk. lk. 137–157).

“Noor-Eesti” kirjastus

Laagus on kirjutanud rea luuletusi, näiden-deid, jutte ja esseesid. Need ei tundu täna-sele lugejale ülearu andekad ega äratanud suuremat tähelepanu ka omas ajas, kuid na-gu Laagus ise ütles – ta luuletab selle pärast, et veri nõuab. Veri nõudis muudki – Laagus avaldas regulaarselt kontserdiarvustusi ja kir-jeldab oma mälestustes, kuidas ta oma maja ehitust Tähe tänaval lõpetades voolis pott-seppadest üle jäänud savist ooperist nähtud Mefisto kuju, mis pälvis A. Weizenbergi vai-mustunud hinnangu.⁵¹

Pole kahtlust, et temas põles sama traagi-line püüd kõrgkultuuri poole, mida kirjeldas oma “Noor-Eestile” pühendatud uurimuse motos Aino Kallas: “Ilma vanemailt põlvilt pärit kunsti ja kultuurielu traditsioonideta kunsti ja kultuurielu luua – see on praeguse põlve ülesanne Eestis. Kannatades oleviku saamatuse all ja ühtlasi lihas ja luis mineviku koormat kandes omi käsi välja sirutada Eu-roopa küpsend kunstiviljade järele – ses on selle põlve traagika.”⁵²

Laaguse tähtsaimaks kirjanduslikuks tööks tuleb pidada tema mälestusteraamatut rahvusüliskooli sünniajast, mis on väärtuslik allikas just selle tõttu, et kirjutaja ei olnud õpe-jõud ega üliõpilane, kuid oli aktiivselt tegev tulevase hariduskolde majanduslike aluste kindlustajana. Mälestusteraamatu kohta kir-jutas väga positiivse retsensiooni Postimehes Oskar Luts.⁵³

Veelgi suurema tähenduse võiks aga omistada tema tegevusele aastail 1905–1940 tegutsenud OÜ “Noor-Eesti” kirjastuse majandusnõukogus alates selle muutmisest osaühinguks 1913. aastast. “Noor-Eesti” kirjastusest sai Eesti Vabariigis üks suuri-maid ja edumeelsemaid kirjastusi, mis an-dis välja hulgaliselt väärtkirjandust, Eesti entsüklopeedia andmeil aastail 1918–1940

kokku 1400 teost, trükiarv kokku umbes 2 miljonit.

1944. aasta sügisel põgenes Laagus ühes paljude teistega Saksamaale. Järgmisel aastal üllitas ta Augsburgi põgenikelaagris südaml-i-kud muinasjutud lastele.⁵⁴ Edasi viis tee teda Ameerika Ühendriikidesse, kus ta 1954. a. New Yorgis suri.

Mida sellest kõigest järeldada?

20. sajandi algus oli eesti ühiskonna väga kiire arenemise aeg. See oli majandusliku, kultuu-rilise, finantsilise, kirikliku, bürokraatliku jm. iseseisvumise aeg, rahvuse omamoodi vanem teismeliseiga, hädavajalik eeldus täiskasva-nuks saamiseks. Nagu ütles Ea Jansen: “...et tõeline partnerlus ja koostöö teiste rahvus-gruppidega ühiskonna eri tasanditel oleks võimalik, pidi eestlaskond kõigepealt taotle-ma iseenda kui uue rahvuskoosluse emantsi-patsiooni.”⁵⁵

Kiirendatud tempos koguti nii majan-duslikku kui ka kultuurilist kapitali. Selle tegevuse tulipunktis olid linnad. 19. sajandi lõpuks elas iga viies eestlane linnas. Sinna oli koondunud see osa ühiskonnast, kes eesti ajalookirjutuses sageli vaatluse alt välja kipub jääma – tõusev tööstus-kaubanduskodanlus ja ametnikkond. Visalt püsib ettekujutus, et eestlased olid 19. sajandil linnas ikka veel peamiselt teenijad. Siin mängib kahtlemata oma osa fenomen, et Eesti ajalookirjandu-ses on tegelikult vähe uuritud perioodi, mis järgnes 1889. a. justiitsreformidele ja kui öeldakse “19. sajand”, peetakse teadlikult või ebateadlikult silmas ühiskonda enne re-forme. Eesti ajalookirjutuses järgneb rah-vuslikule ärkamisele tavaliselt venestus kui surutise periood, mida valdavalt käsitletakse ideoloogiliselt, kuigi tegu on mitmes mõttes Eesti tulevikule otsustava arenguetapiga, mis

⁵¹ K. Laagus. Eesti ülikool Tartus, lk. 176.

⁵² A. Kallas. Noor-Eesti. Näopildid ja sihtjooned. Soome keelest tõlkinud Fr. Tuglas. Noor-Eesti kirjastus, Tartus 1921. Moto.

⁵³ Postimees 27. november 1932.

⁵⁴ K. Laagus. Ulmade muinasmaal. Kümme lookest lastele. Noor-Eesti kirjastus, Augsburg, 1945.

⁵⁵ E. Jansen. “Baltlus”, baltisaksalsed, eestlased. – Tuna 2005, nr. 2, lk. 42.

just sel põhjusel vajaks palju mitmekülgsemat käsitlemist. Sotsiaalmajanduslikku analüüsi venestusperioodist on püütud teha suhteliselt harva ja analüüs, mis on toodud näiteks Ott Karma töös “Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile”, lähtub kirjutamisaja kohaselt eeldusest, et oldi jõutud imperialismi perioodi ja selles seoses pakus peamiselt huvi suurtööstus, mitte aga väikekodanlikud kihid.⁵⁶ 20. sajandi alguse tähendust Eesti ajaloos on tunnetatud, kuid ka 1987. aastal Stockholmis toimunud konverentsi “Baltimaad 1900–1914” väga mahukas kogumikus on vaid viis artiklit pühendatud majanduslikele ja sotsiaalsetele tingimustele. Rahandussfääri hõivamisest on räägitud hoopis vähe, näiteks eestlaste ühispangandusele on pühendanud terve lehekülje (!) vaid Arno Kõörna, seostades seda ka rahvusliku iseteadvuse kasvu ja seeläbi iseseisvuse eelduste loomisega.⁵⁷

Laaguse tagasivaatava hinnanguga (1932. aastal) võib igati nõustuda: “Ilma rahanduse pole võimalik rahva kultuuriline edu. Ja kui kolmekümne aasta eest ei oleks teostunud Eestis ühistegeliste rahaasutiste asutamine ja nende abil rahva hariduse ja majanduse arendamine sellisel määral, nagu see aset leidis, oleks rohkem kui küsitav olnud, kas rahvas oleks suutnud 16 aastat hiljemini, 1918. aastal, omale iseseisvat riiki luua. See lühike ajavahemik oli praegusele Eesti vabariigile vundamendi rajamine, mille pääle võidi hakata iseseisvuse hoonet ehitama.”⁵⁸

Neid kahte meest, kellest ülal juttu oli, ja sadu nendesarnaseid võib suuresti pida da Eesti iseseisvuse tegelikeks kandjateks. Iseseisvuse kestmajäämise eeldused loodi majanduse, rahanduse, bürokraatia, kiriku

ja hariduselu hõivamisega. Esimese maailmasõja käigus lagunevate impeeriumide varemeil kuulutati välja loendamatul hulgal iseseisvaid riiklikke moodustisi. Püsima suutsid jääda vaid vähesed, need, mida toetas lisaks romantilisele ideele ka majanduslik ja bürokraatlik infrastruktuur.

Lea Leppik

(1962)

Lõpetas 1987 TRÜ ajaloo osakonna, töötanud seejärel õpetajana Saue Keskkoolis, arvutiopeeraatorina Eesti Ajalooarhiivis, lektorina Tartu Ülikoolis. Alates 2002. aastast Tartu Ülikooli ajaloomuuseumi teadusdirektor, 2007. aastast ühtlasi dotsent TÜ Viljandi Kultuuriakadeemias. *Dr. phil.* (2006). Uurinud Tartu ülikooli, teadus- ja sotsiaalarjalugu, peamiselt 19. sajandit.

⁵⁶ O. Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1963. Võrdväärset ülevaadet tööstuse arenemisest Eestis pole aga tänaseni ilmunud.

⁵⁷ Arno Kõörna. Industrial Development and Banking in Estonia before World War I (1900-1914). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis 5. 1990. The Baltic Countries 1900-1914. lk. 263–274. Eriti lk. 273.

⁵⁸ K. Laagus, Eesti ülikool Tartus, lk. 169.